

Олена Петрівна Підвисоцька
заступник завідувача науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Olena Pidvysotska
Deputy Head of the research department of preservation,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ВИРОБИ ІЗ ЖИВОПИСНИМИ ЕМАЛЯМИ У ЗІБРАННІ ФІЛІАЛУ НМІУ – МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

METALWORKS WITH ENAMEL PAINTINGS IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM HISTORICAL TREASURES OF UKRAINE – BRANCH OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

У повідомленні-презентації представлена колекція живописних емалей у зібранні філіалу НМІУ – МІКУ. Колекція досить велика і складається в основному з предметів культового призначення, як цілісних виробів прикрашених емалевими медальйонами, так і окремих медальйонів-дробниць. Хронологічні межі колекції XVII – поч. XX ст. Сюжети пов'язані з християнською тематикою.

Ключові слова: зібрання, колекція; мистецтво емалі, технологія виробництва, емаль по скані, пергородчаста емаль, живописна емаль; сюжет, композиція, церковні предмети

Summary

Metal works with enamel paintings are currently in the collection of the Historical Treasures of the Ukraine Museum Summary. The presentation proposes to discover a collection of enamel paintings housed in the Historical Treasures of Ukraine Museum (administrated by the National Museum of Ukrainian History). This is a large collection of enamel art that consists mostly of the clerical objects – some monumental artworks with enamel decoration and numerous separate medallions with enamel painting. Its enamels, created in the 17th – early 20th centuries, represent the Christian iconography.

Keywords: Enameling art, art of enameling, decoration with enamel, cloisonné enamel, enameled filigree, enamel painting, Christian iconography

*“Преимущество скульптур – это устойчивость во времени. Однако если живопись выполняется эмалевыми красками, а затем помещается в огонь и там обжигается, то она превзойдет в вечности даже скульптуру... Если бронзовая скульптура долговечна, то живопись на эмали вечна”
Леонардо да Винчи*

Мистецтво емалі – це специфічна галузь художньої творчості і дуже давній вид декоративно-ужиткового мистецтва. Термін “емаль” походить від фр. “émail” (італ. – “smalto”, нім. – “schmelzen”), що означає “плавити”. У Давній Русі художню емаль називали фініфтю (з гр. “фін-гітіс” – “світлий, блискучий камінь”).

Емаль як матеріал – це сплав (до складу якого входять олово, свинець, кремній, пісок, поташ (сода), натрій та сірка), який при нагріванні до t 500–800 С утворює однорідну масу, здатну утворювати стійкий зв'язок із металом основи. Для забарвлення емалі у різні кольори до суміші додавали пігменти – окисні металів.

Техніка художньої емалі була відома у Давньому Єгипті, Греції, Індії, Ірані, Китаї. Нині є кілька різновидів емалі – виїмчаста, перегородчаста, емаль по сканому орнаменту, по різьбленню, по литву, по рельєфу, живописна (розписна) емаль, наскрізна, або прозора (“віконна”)¹.

У зібранні МІКУ – філіал НМІУ – зберігаються предмети з емаллями, найдавніші з яких належать до VI–IV ст. до н. е. (рис. 1). В колекції представлені унікальні вироби XI–XIII ст. у техніці перегородчастої емалі, роботи давньоруських ювелірів (рис. 2).

Рисунок 1. Предмети зі скіфських курганів, прикрашені емаллю. VI–V ст. до н. е.

Рисунок 2. Перегородчаста емаль. XI–XII ст. Київська Русь.

Найбільше зібрання представлене виробами з живописною емаллю. Вона складається з цілісних предметів оздоблених яскравими і мальовничими фініфтьями, але переважно містить емалеві медальйони, що оздоблювали твори сакрального мистецтва: потири, дарохранильниці, оправы богослужбових книжок, хрести і панагії, митри і гаптовані палиці. Виконані вони українськими і російськими майстрами в період з XVII по XIX ст.; художниками різного мистецького фаху, тому не всі вирізняються майстерністю і професіоналізмом.

Техніка живопису по емалі з’являється на початку XV ст. Центром розвитку нової техніки

¹ Русская эмаль XII – начала XX века. Из собрания Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1987. – С. 6–7.

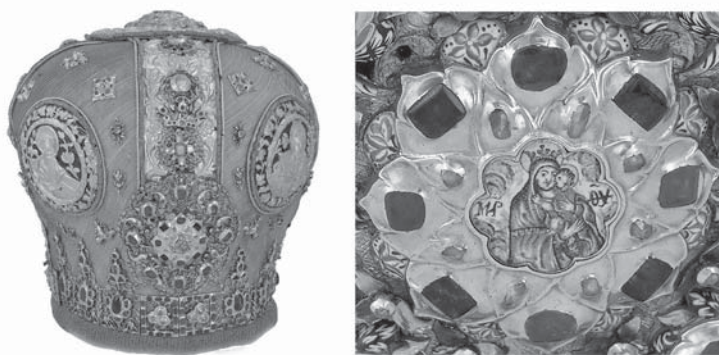
вважають французьке місто Лімож, звідки вона поширилася в інші культурні центри Європи².

На поч. XVII ст. французький ювелір Ж. Тутен винайшов вогнетривкі емалеві фарби, які дали змогу розписувати вироби пензлем. Це був більш легкий і швидкий спосіб прикрашання виробів не тільки орнаментами, а й сюжетними зображеннями. Процес виготовлення живописних емалей має кілька стадій. Спочатку на мідну, золоту або срібну пластинку ледь опуклої форми наносять шар емалі (найчастіше, білого кольору) – тло майбутнього зображення. На спідню частину пластини наносять т. зв. “контремаль”, яка запобігає деформації пластини при нагріванні. Після цього пластину кілька разів випалюють у печі при t 800–900°C, кожного разу після нанесення емалевих фарб. На кінцевому етапі покривають шаром прозорої емалі, який запобігає псуванню живопису.

Техніка живописної емалі вимагає від художника досвіду, майстерності, знань принципів сполучення фарб та зміни їхніх кольорів при випалюванні. Порушення послідовності дій чи перегрів виробу може знівечити майже готовий твір³.

Українська розписна емаль розвивалася під впливом західноєвропейського мистецтва, зокрема, графічних альбомів, присвячених сюжетам Старого та Нового Заповіту. Мистецтво розписної емалі розквітає в багатьох містах України, насамперед, у Києві, де у XVIII ст. діяла фініфтяна майстерня Києво-Печерської Лаври⁴.

У зібранні МІКУ представлена парчева митра другої пол. XVII ст., прикрашена накладками з коштовним камінням. У центральному восьмипелюстковому медальйоні у техніці живописної емалі (досить примітивно, в обмеженій кольоровій палітрі) зображено Іллінську Богоматір (рис. 3).

Рисунок 3. Митра парчева. Друга пол. XVIII ст. Україна.

Яскравим взірцем роботи українських майстрів є золота митра поч. XVIII ст. Її оздоблюють прикрашені коштовним камінням розети та вісім овальних фініфтяних медальйонів із зображенням Христа, Богоматері, Іоана Предтечі, євангелістів та свв. Антонія і Феодосія Печерських, які стоять на тлі споруди Успенського собору Києво-Печерського монастиря і зображення якої подібне до Успенського собору на гравюрі зі “Службника” (1692) та “Євангелія” (1697) видання Лаврської друкарні. Фініфті виконані м’якими спокійними лініями, людські постаті трактовано реалістично. Кольорова гама – тепла та різноманітна: небесну блакить доповнюють жовті, малинові, зелені приглушені неяскраві кольори (рис. 4).

² Бреноль Э. Художественное эмалирование. – Ленинград, 1986. – С. 26–43.

³ Там само. – С. 90–92.

⁴ Арустамян Ж. Г. К вопросу о производстве киевских финифтей в первой половине XIX века // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников двенадцатого colloquium. – СПб., 2003. – С. 7.

Рисунок 4. Митра золота. Поч. XVIII ст. Україна.

Срібний позолочений потир роботи І. Равича 30–40 рр. XVIII ст. має ніжку з грушоподібною намистиною, круглий широкий піддон та велику напівсферичну чашу, декоровану карбованим рослинним візерунком і емалевими медальйонами з виконаними в іконописних традиціях посталями Ісуса Христа, Богоматері та Іоана Предтечі з живими жвавими обличчями. В кольоровій гамі живописних емалей переважають білий, блакитний, жовтий, червоний; фарби яскраві та чисті, без напівтонів. Ідентична кольорова гама та манера зображень свідчать про те, що живопис на емалі виконав один майстер. Емалевий розпис на піддоні виконано в іншій манері і кольоровій гамі – на темно-коричневому тлі, характерному для українського емальєрного мистецтва XVII–XVIII ст. На медальйонах зображені Василій Великий, Григорій Двоєслов, Іоан Златоуст (рис. 5).

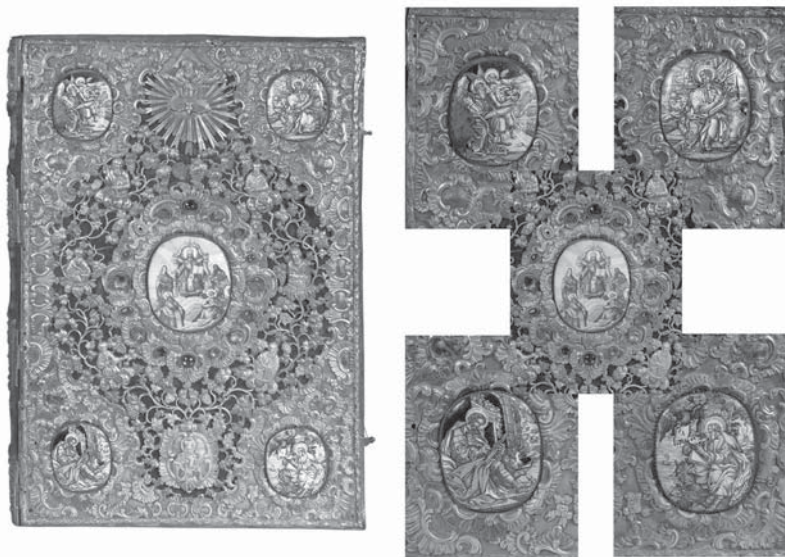

Рисунок 5. Потир. 30–40-ві рр. XVIII ст. Україна, Київ. Майстер Іван Равич.

Палітурка “Євангелія” московського друку 1759 р. з гравюрами Іконнікова⁵ зроблена у вигляді срібної позолоченої дошки з прорізним візерунком у стилі рококо, на якому вирізняються 5 емалевих медальйонів (середник та наріжники) з образом Вседержителя та зображеннями євангелістів, які вирізняються жвавистю поз та різноманітністю деталей. Над середником зо-

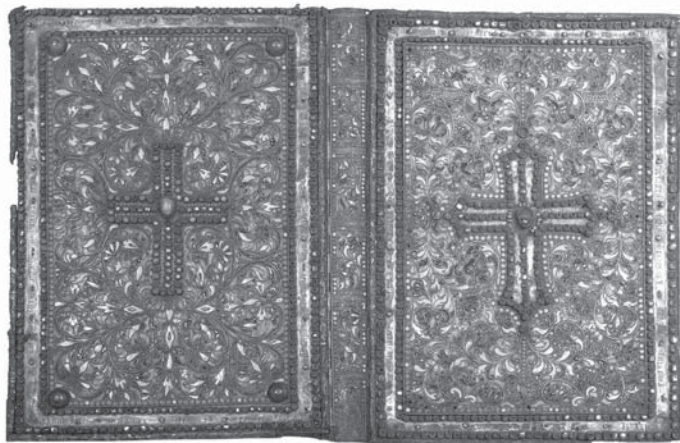
⁵ Як свідчить напис (“1761 года месяца марта 23 дня”), цю книгу привіз з Москви київський міщанин Ф. Маркевич до церкви Миколи Доброго на Подолі.

бражено Бога Отця та Св. Духа, під ним – Василя Великого. Кольори фініфтей яскраві, переважають малинові, бузкові та сині тони, відтінки зеленого та блакитного кольорів, а також жовтий та жовто-рудуватий. Дві емалі підписані майстрами фініфтяної майстерні Києво-Печерської Лаври⁶: на середнику – підпис майстра 1766 р. Федора (лат. “Mih Fedor”), на наріжнику з образом Св. Марка – “Іерей Даміан 1764” (рис. 6).

Рисунок 6. Євангеліє в окладі. 1764–1766 рр. Україна, Київ.

У зібранні МІКУ зберігаються і вироби з емаллю по скані роботи російських майстрів, зокрема, оклад “Євангелія” 1686 р. (рис. 7), а також сільничка, пасхальне яйце та ківшик роботи московських ювелірів XIX – поч. XX ст. П. Сазікова, М. Зверева, М. Семенової (рис. 8).

Рисунок 7. Оклад Євангелія. 1686 р. Росія, Москва.

⁶ Шульц І. В. Підписні і датовані фініфти українських майстрів на пам’ятках мистецтва XVII–XVIII ст. // Лаврський альманах. Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 145–154.

Рисунок 8. Сільничка, ківшик, великоднє яйце. XIX – поч. XX ст. Росія.

Прикладом використання у XVII ст. техніки емалі по литву та карбованому зображенню є потир і дискос, у 1686 р. подаровані гетьманом І. Самойловичем Києво-Печерській Лаврі. Потир має ніжку з грушоподібною намистиною, круглий широкий піддон та велику напівсферичну чашу, оздоблену чотирма фініфтними медальйонами із зображеннями постатей Ісуса Христа, Богоматері, Іоана та Голгофського хреста. У кольоровій гамі переважають світлі тони – білий, зелений, жовтий. Декор доповнює емаль по рельєфу та карбовані композиції піддону, розети з коштовного каміння (рис. 9).

Рисунок 9. Потир і дискос. 1686 р. Росія, Москва.

До наших днів збереглося чимало виробів XVIII–XIX ст. з живописними емалями, зокрема два потири роботи московських майстрів: один – 1801 р. роботи І. Віхляєва (рис. 10), другий – Д. Константинова та А. Рібакова (рис. 11). На піддоні останнього з потирів є напис: “1742 года дан сей потир с дискосом и двумя блюдечки и звездой и лжицею а весом фу 43 во святую обитель Выдубицкую в вечное поминовение по представшемся родители своем всечесном отци Серапионе и прочии сродственника уставщика Федора Жюровки”.

Рисунок 10. Потир. 1842 р. Росія, Москва.

Рисунок 11. Потир. 1801 р. Росія, Москва.

У зібранні виробів з емаллями МІКУ представлені понад тисяча дробниць – металевих плоских, круглих або продовгуватих пластин. Дробницями на Русі називали металеві бляхи або пластини, котрі використовували для декорування вбрання⁷, пізніше ними прикрашали різні вироби світського та церковного ужитку.

На жаль, більшість дробниць досі не атрибутована, тому, на першому етапі вивчення цієї колекції, було поставлене завдання – здійснити атрибуцію кожного предмета, визначити датування, центри виробництва, призначення, виділити сюжети.

Для атрибуції фініфтевих мініатюр, як і для творів живопису, важливе визначення особливостей колористичної гами – характерних для того чи іншого центру або хронологічного періоду.

За спостереженнями дослідників, у палітрі українських емальєрів переважають рожеві,

⁷ Дробница // Энциклопедический словарь. Под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева и засл. проф. Ф. Ф. Петрушевского. Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (СПб.). – Т. XI (21). – СПб., 1893. – С. 162.

бузкові, жовті, блакитні та вишневі фарби. Інколи зображення розміщені на теплому темно-коричневому тлі.

У палітрі російських майстрів переважають сині, зелені, червоні, жовті, коричневі, сірі, блакитні та рожеві фарби; зображення розміщені на синьому, кобальтовому, фіолетовому, оливковому або блакитному тлі.

Переважна більшість сюжетів у колекції МІКУ є христологічними і богородичними, а також є сюжети із зображеннями Саваофа, євангелістів та святих (рис. 12).

Рисунок 12. Дробниці із зображенням Ісуса Христа і Богородиці. XVIII–XIX ст. Україна, Росія.

Зібрання виробів із живописною емаллю в МІКУ дає змогу дослідити як розвиток означеного художнього явища в цілому, так і особливості окремих творів.